

Walter Lukan

Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«?

Habsburška monarhija
in Slovenci v prvi svetovni vojni

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA
FAKULTETA

zbirka47

Znanstvena založba Filozofske
fakultete Univerze v Ljubljani

zbirka

=p

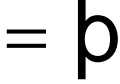
Zbirka zgodovinskega časopisa

IZ »ČRNOŽOLTE KLETKE NARODOV« V »ZLATO SVOBODO«?

**Habsburška monarhija in Slovenci
v prvi svetovni vojni**

Walter Lukan

Ljubljana 2014

Walter Lukan

IZ »ČRNOŽOLTE KLETKE NARODOV« V »ZLATO SVOBODO«?

Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni

Zbirka Zgodovinskega časopisa 47

Odgovorni urednik: Peter Štih

Uredniški odbor: Tina Bahovec, Bojan Balkovec, Borut Batagelj, Rajko Bratož, Ernst Bruckmüller, Liliana Ferrari, Ivo Goldstein, Žarko Lazarevič, Dušan Mlacovič, Božo Repe, Franc Rozman, Janez Stergar, Imre Szilágyi, Marta Verginella, Peter Vodopivec, Marija Wakounig.

Recenzenta: Peter Vodopivec in Jurij Perovšek

Oblikovanje: Vesna Vidmar

Lektoriranje: Martina Balkovec

Slikovno gradivo na ovitku: Po risbi Maksima Gasparija, Kurent, 1. oktobra 1918.

Založniki: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (zanjo: Branka Kalenič Ramšak, dekanja Filozofske fakultete), Zveza zgodovinskih društev Slovenije (zanjo: Branko Šuštar, predsednik ZZDS), Izid knjige je finančno podprla: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Tisk: Littera Picta d.o.o., Ljubljana 2014

Naklada: 300

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1914/1918"
323(497.4)"1914/1918"

LUKAN, Walter

Iz črnožolte kletke narodov v zlato svobodo? : habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni / Walter Lukan. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014. - (Zbirka Zgodovinskega časopisa, ISSN 1408-3531 ; 47)

ISBN 978-961-6777-18-6 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije)

276764672

Kazalo

Kratice.....	5
Predgovor	7
1. Državni vrh in slovenski narodnopolitični koncepti na predvečer prve svetovne vojne.....	11
2. V času vojnega absolutizma – nihanje slovenske politične linije v prvih dveh letih vojne	29
3. Od novega umeščanja slovenske politike jeseni 1916 do ponovnega zasedanja državnega zbora konec maja 1917	55
4. Slovenska politika v pričakovanju reforme države.....	71
5. Slovenci v opoziciji in začetek obojestransko (Jugoslovanski klub – cesar/vlada) dvoumne politike	83
6. Konfrontacija: odprta odklonitev slovensko-jugoslovanskega koncepta s strani državnih vrhov in nastopanje proti njemu – rastoča odvrnitev slovenskih političnih elit od monarhije.....	103
7. Ločitev.....	125
Dokumenti	145
Zusammenfassung.....	155
Seznam virov in literature.....	167
Seznam slik.....	179
Imensko kazalo.....	181

Kratice

AG	Armeegruppe/Armadna skupina
AOK	Armeoberkommando/Vrhovno armadno poveljstvo
ARS	Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AVA	Allgemeines Verwaltungsarchiv/Splošni upravni arhiv, Dunaj
ČSP	Časopis za suvremenu povijest
ČZN	Časopis za zgodovino in narodopisje
ed.	edited
Evb.	Evidenzbüro/Evidenčni biro
EJ	Enciklopedija Jugoslavije
ES	Enciklopedija Slovenije
GZNB	Gemeinsames Zentralnachweisbureau/ Skupni centralni dokazni biro
HDA	Hrvatski Državni Arhiv, Zagreb
HHSTA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv/Hišni, dvorni in državni arhiv, Dunaj
HSK	Hrvaško-slovenski klub
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JD	Jegličev dnevnik
JDS	Jugoslovanska demokratska stranka
JM	Justizministerium/Justično ministrstvo
JO	Jugoslovanski odbor
JSDS	Jugoslovanska socialnodemokratska stranka
JK	Jugoslovanski klub
K. Nr.	Kundschafts-Nummer/Obveščevalna številka (aktov)

KA	Kriegsarchiv/Vojni arhiv, Dunaj
KÜA	Kriegsüberwachungsamt/Vojnonadzorovalni urad
LP	Landespräsidium/Deželno predsedstvo
MI	Ministerium des Innern/Notranje ministrstvo
MKFF	Militärkanzlei Franz Ferdinand/Vojaška pisarna Franca Ferdinanda
MKSM	Militärkanzlei Seiner Majestät/Vojaška pisarna Njegovega Veličanstva
MKU	Ministerium für Kultus und Unterricht/Ministrstvo za uk in bogočastje
MR	Ministerrat/Ministrski svet
Nabt.	Nachrichtenabteilung/Obveščevalni oddelek
NFA	Neue Feldakten/Novi poljski akti
NNS	Narodna napredna stranka
npr.	na primer
NŠALj	Nadškofijski arhiv v Ljubljani
ÖBL	Österreichisches biographisches Lexikon/Avstrijski biografski leksikon
Op.	Opomba
Op. Nr.	Operations-Nummer/Operativa številka (aktov)
ÖSTA	Österreichisches Staatsarchiv/Avstrijski državni arhiv, Dunaj
P. A.	Politisches Archiv/Politični arhiv
PBL	Primorski biografski leksikon
PGM	Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates/Protokoli Skupnega ministrskega sveta
PNZ	Prispevki za novejšo zgodovino
Präs.	Präsidium/predsedstvo
prim.	primerjaj
PZDG	Prispevki za zgodovino delavskega gibanja
QL	Qualifikationslisten/Kvalifikacijski sezname
Qu. Abt.	Quartiermeister-Abteilung/Logistični oddelek
SBL	Slovenski biografski leksikon
SHS	(Kraljevina) Srbov, Hrvatov in Slovencev / (Država) Slovencev, Hrvatov in Srbov
SLS	Slovenska ljudska stranka
Sten. Prot. HA	Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten/ Stenografski zapiski poslanske zbornice
VLS	Vseslovenska ljudska stranka
ZČ	Zgodovinski časopis
ZDA	Združene države Amerike
ZL	Zbirka dr. Walter Lukan

»Gibanje je popolnoma dopustno, vendar mora biti patriotično, avstrijsko.«¹

Predgovor

O narodnopolitičnem razvoju Slovencev v prvi svetovni vojni, ki se je odvijal v okviru širše jugoslovanske problematike, obstaja že obsežna slovenska in tudi jugoslovanska strokovna literatura. V zvezi s tem je treba v prvi vrsti omeniti študije slovenskega zgodovinarja Janka Pleterskega, predvsem pa njegovo leta 1971 objavljeno glavno delo »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918«. Precejšen del te literature je bil napisan že pred razpadom Jugoslavije in nosi, kot se nazorno zrcali tudi v naslovu navedenega dela Pleterskega, več ali manj izrazite znake časa. Neredko so ta dela ideološko preobremenjena, in sicer kar v dvojnem oziru: tako v nacionalno- kot tudi socialnozgodovinskem. Slonijo pa v glavnem, in to je treba tudi poudariti, na solidnem temelju virov in predstavljajo tako važno podlago za nadaljnjo raziskovanje nakazane tematike. Kar pa je bilo v zgodovinopisju o slovenski politiki v prvi svetovni vojni do sedaj premalo ali le ob robu upoštevano, to je bila analiza te slovenske politike z vidika državnih vrhov. Kateri pomen je imelo to nacionalno gibanje malega naroda, ki je živel skoraj v celoti v avstrijski državni polovici in tvoril tam komaj 4,5 odstotkov celotnega prebivalstva, v presoji dunajske vlade, Skupnega ministrskega sveta habsburške monarhije in cesarja – ostarelega negibčnega Franca Jožefa in dinamičnega mladega, toda

¹ Cesar Karl ljubljanskemu škofu Antonu B. Jegliču glede na deklaracijsko gibanje, ki je zahtevalo jugoslovansko državo v okviru habsburške monarhije, ob priliki avdience na Dunaju, dne 28. februarja 1918. Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Jegličeva zapuščina, Jegličev dnevnik [JD], 1. 3. 1918.

neizkušenelega Karla? Kakšno vlogo je igralo to gibanje kot del jugoslovanskega gibanja v teku vojne, ko se je kriza multinacionalne države vse bolj zaostрила in končno privedla predvsem zaradi nacionalnega vprašanja do njenega propada? Kako se je stopnjevala politična veljava tega malega naroda v teku tega razvoja, nenazadnje tudi po zaslugi spretnega voditelja Antona Korošca, ki končno postane vodilni jugoslovanski politik te razpadajoče države? Katero državnoopravno in tudi realnopolitično težo so imeli slovenski načrti za reformo habsburške monarhije v času njihove artikulacije in kakšni izgledi za njihovo etapno ali popolno uresničitev so obstajali v določenem času, npr. za osrednji tak program, za majniško deklaracijo leta 1917? V zvezi s tem vprašanjem stoji tudi vprašanje, ali je takrat sploh še obstajala realna možnost za uspešno reformo monarhije? In če je obstajala, kdaj je bila zadnja taka priložnost in kako so jo ocenili in skušali izrabiti Slovenci? Kdaj in zakaj se je prvotno patriotska in dinastiji zavezana glavna slovenska politična usmeritev začela oddaljevati od države in kdaj in zakaj stopi v odkrito nasprotje k njej? V kolikor se pri tem ujemajo dejanske politične poteze slovenske politične elite – slabo pripravljena na čas potem – z mišljenjem slovenskih množic? Kako so avstro-ogrski državni vrhovi reagirali na očitno zaostritev nacionalnega vprašanja v letih 1917/18, v konkretnem primeru jugoslovanskega vprašanja, in kako so gledali na specifično slovensko problematiko? Na vsa ta in še druga vprašanja skuša pričujoča knjiga dati odgovore. Seveda je pri tem ustrezno upoštevan tudi notranji slovenski politični razvoj v tem prelomnem času, konec koncev tudi zato, ker se da na ta način predstaviti – tako rekoč kot primer – kompleksen zorni kot periferije neke celotne, iz centra Dunaja vodene države. Vidik, ki naj, v smislu avtorjevih intencij, prispeva dodatni gradbeni kamen za bolj diferencirano sliko nacionalne problematike habsburške monarhije v prvi svetovni vojni, saj je v avstrijski historiografiji slej ko prej preveč prisotno zoženo zorno polje, ki nosi izrazit pečat centra, Dunaja.

Samo po sebi umevno je, da je bila za širše ozadje upoštevana tudi relevantna avstrijska in mednarodna strokovna literatura. Pritegnjeno pa je bilo tudi veliko na novo odkritega arhivskega gradiva, predvsem iz centralnih dunajskih arhivov in tudi iz arhivov v Ljubljani, gradivo, ki osvetli do sedaj še ne ali premalo upoštevana dejstva. Poleg tega je tekst namenoma – v smislu dodatne informacije – bogatejše opremljen z ustreznim slikovnim gradivom. Dodan je še izbor dokumentov, ki obsega tekste glavnih nacionalnih programov (resolucij, izjav, proglasov, manifestov), tičočih se Slovencev v Veliki vojni.

Moj prvotni tekst na pričujočo temo, in sicer v nemškem jeziku, je nastal v okviru bilateralne avstrijsko-slovenske komisije strokovnjakov za raziskovanje zgodovine z naslovom »Avstrija-Slovenija v 20. stoletju / Österreich-Slowenien im 20. Jahrhundert«, ki je začela z delom leta 2001. Medtem ko je slovenski del komisije svoje delovne rezultate leta 2004 v obeh jezikih v knjižni obliki

objavil [Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju / Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert], so ostali avstrijski teksti (tudi moj) v manuskriptu, torej neobjavljeni. Dobil pa sem priložnost, da slovenski prevod mojega teksta objavim v Zgodovinskem časopisu (ZČ), in sicer v letniku 62 (2008). Na pobudo urednika ZČ sem prvoten tekst za nameravano knjižno izdajo v obeh jezikih povsem predelal, aktualiziral in močno razširil. V tej obliki je zdaj sprejeta slovenska verzija v knjižno zbirko ZČ, za kar se uredniku časopisa in zbirke, kolegu Petru Štihu, ki je poskrbel tudi za financiranje izdaje, pristrčno zahvaljujem. Zahvala pa velja tudi kolegu Francu Rozmanu, ki mi je pomagal pri prevajanju in pri izboljšanju slovenskega teksta.

Vzporedno s slovensko izdajo bo izšla na Dunaju tudi samostojna nemška različica knjige.

Za glavni naslov knjige pritegnjena in obenem pod vprašaj postavljena pojma sta sicer vzeta iz zadnjega govora slovenskega poslanca v dunajskem državnem zboru, iz govora poslanca Ivana Benkoviča, dne 10. oktobra 1918. Ovitku knjige pa je botrovala risba Maksima Gasparija, objavljena v Kurentu 1. oktobra 1918.

1. Državni vrh in slovenski narodnopolitični koncepti na predvečer prve svetovne vojne

Za državni vrh v habsburški monarhiji, za cesarja in njegovo cislajtansko vlado so bili Slovenci, ki so skoraj vsi živeli v Cislajtaniji, in sicer v kronovinah Kranjska, Štajerska, Koroška, Primorska (Gorica-Gradiska, Trst, Istra),² na predvečer prve svetovne vojne eno od »narodnih plemen«³, ki je lahko izkoristilo kulturne in razvojne možnosti na podlagi 19., narodno enakopravnost zagotavljajočega člena avstrijske ustave: nič več in nič manj. Kaj so Slovenci na osnovi teh danosti, h katerim sta spadala še zgodovinska struktura kronovin in od leta 1867 dalje dualistična državna oblika, pred prvo svetovno vojno dosegli? Kljub nepovoljni socialni strukturi – še leta 1910 so pripadle dve tretjini slovenskega prebivalstva agrarnemu sektorju – jim je uspelo izoblikovati dokaj razvito nacionalno družbo z diferenciranimi političnimi, kulturnimi in gospodarskimi strukturami, ki so imele za posledico nacionalno povezanost preko deželnih meja. So pa obstajala desiderata na izobraževalnem in gospodarskem področju. Manjkala je lastna univerza in kljub dobro razvitemu združništvu so obstajale le šibke lastne gospodarske strukture z majhnim deležem slovenskega kapitala.⁴ Samouprava,

² Le majhen del Slovencev je živel v ogrski državni polovici, v Prekmurju, ki je po vojni, in sicer 12. avgusta 1919, padlo pod novo ustanovljeno Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

³ V členu 19. avstrijskega državnega temeljnega zakona z dne 21. 12. 1867 se uporabi pojem »Volksstämme«, ki da so enakopravna. Prim. Edmund Bernatzik, *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen* (Wien 1911) 426.

⁴ K razvojnem stanju slovenske družbe pred prvo svetovno vojno prim. Fran Erjavec, *Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled* (Ljubljana 1923); Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki* (Maribor 2002); Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, I, ed. Jasna Fischer (Ljubljana 2005); Janko Pleterski, *Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno*, v: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat* (Beograd 1967) 761–788; Janko Pleterski, *Die Slowenen*, v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*,

po kateri stremlje seveda vsaka razvita nacionalna družba, je bila za Slovence, kot za vse druge narode Cislajtanije, zaenkrat samo v okviru deželne avtonomije možna, ob kateri je vzporedno delovala še državna uprava, ki je bila učinkovita preko deželne vlade/cesarskega namestništva vse do okrajne ravni. Pred prvo svetovno vojno je bila avtonomna deželna uprava⁵ samo na Krajskem, ki je imela 94-odstotno slovensko večino, v slovenskih rokah, s slovensko prevlado v deželnem odboru in s slovenskim deželnim glavarjem na čelu. Kot taka je bila prepoznavna in tudi upoštevana s strani državnih vrhov, cesarja in njegovih vlad. Na Goriško-Gradiškem, kjer je znašal delež slovenskega prebivalstva 60 odstotkov, je pripadal Slovincem namestnik deželnega glavarja in z Italijani (Furlani) so si izravnavali sedeže deželnih odbornikov. Veliko slabše je izgledalo v Istri, kjer so Italijani, kljub hrvaško-slovenski večini prebivalcev, zaradi socialnostrukturalnih razlogov politično povsem dominirali deželni zbor in odbor. In podobno je bilo v Trstu, kjer je sicer živelo več Slovencev kot v slovenski prestolici Ljubljani (skoraj tretjina tržaškega prebivalstva je bila slovenska), ki pa v upravi zaradi italijanske prevlade niso mogli igrati nobene vloge. Na Štajerskem, kjer je znašal delež slovenskega prebivalstva okrog 30 odstotkov, so Slovenci imeli sicer namestnika deželnega glavarja, vendar so stali pod močnim pritiskom nemških strank in so na Spodnjem Štajerskem imeli le na okrajni in občinski ravni določen vpliv na upravo. Najslabše je bilo za Slovence na Koroškem, kjer je avtonomna deželna uprava skušala kljub 20-odstotnemu deležu slovenskega prebivalstva, kjer se je le dalo prezreti slovenske pozicije, kar ji je v veliki meri tudi uspelo.⁶

III: Die Völker des Reiches, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, 2. Teilband (Wien 1980) 801–831 [Pleterski, Slovenen]; Peter Vodopivec, Slovenci in habsburška monarhija, v: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju, ed. Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec (Ljubljana 2004) 47–62 [Vodopivec, Slovenci].

⁵ Avtonomna deželna uprava z deželnim zborom, deželnim odborom in deželnim glavarjem na čelu in preko okrajnih zastopstev (v zadevnem območju samo na Štajerskem) delujoča do občinske ravni, je bila pristojna za deželi proračun, za infrastrukturo (ceste, lokalne železniške proge, vodne poti), za zdravstvo in socialno skrbstvo, za osnovno in strokovno šolstvo, za deželne kulturne ustanove (muzeje, arhive in knjižnice), za javno varnost ter za široko pospeševanje deželnega gospodarstva (na Kranjsem je vodil deželni odbor lastno deželno banko in deželno električno centralo), predvsem za kmetijstvo in gozdarstvo. Prim. v naslednji opombi navedeno literaturo.

⁶ K avtonomnim deželnim upravam v omenjenem regionalnem območju prim. VII. zvezek priročnika: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, ed. Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch, pod naslovom: Verfassung und Parlamentarismus. 2. Teilband: Die regionalen Repräsentativkörperschaften (Wien 2000), in sicer splošni prispevek o organih, strukturah in dosežkih deželnih predstavništev izpod peresa Georga Schmitza, ter prispevke o deželnih zbora Štajerske (Edith Marko-Stöckl), Koroške (Iris M. Binder), Kranjske (Andrej Rahten), Goriške-Gradiške (Harald Krahwinkler) in Trsta (Ugo Cova). – Za dežele s slovenskim ter nemškim ali italijanskim prebivalstvom bi sicer prišli načelno v poštev sporazumi med narodi, ki jih je vlada podpirala in sklenila, kot 1905 za Moravsko, 1910 za Bukovino in 1914 za Galicijo (za Istro je izdelal zadeven načrt, ki se potem ni uresničil, celo cesarski namestnik za Primorsko Konrad Hohenlohe-Schillingfürst), za Štajersko in Koroško pa ni prišlo do takih poskusov, ker nemškonacionalne stranke v teh deželah, ki so imele seveda važno besedo pri teh sporazumih, Slovincem niso hotele priznati niti statusa političnega naroda. Anton Korošec je po prvi svetovni vojni dejal, da so imeli slovenski strankarski voditelji v zadnjem predvojnem